

מסע בעקבות סיפור

שרה צפתמן, בין אשכנז לספרד, לתולדות
הסיפור היהודי בימי הביניים, הוצאת ספרים
ע"ש י"ל מאנגס, ירושלים, תשנ"ג, 244 עמ'.

הספר שלפנינו הוא מסע בעקבות סיפור. מסע שחוקר סיפורת אינו יכול להישאר אריש לעומתו. הספר פותח במעשייה 'מעשה בכלה ושני חתנים', שהגיעה אלינו בידיש בשני נוסחים. האחד, בכתב-יד מצפון איטליה, שנחתם בשנת 1579 (כ"י פריז 589 Heb.), ואילו השני כלול ב'מעשה בוך', אוסף הסיפורים המופרסם בידיש, שנדפס לראשונה בבאזל בשנת 1602 לפי הוראת המו"ל ומוכר-הספרים יעקב בן אברהם מק"ק מעזריטש דליטא. הנסיון להתחקות אחר מקורות הסיפור מביא את המחברת לדיון ב'אגדת נישואי פְּסִיָּאָה', אגדה שהגיעה אלינו בחיבורו הנודע של אחימעץ בן פלטיאל 'מגילת אחימעץ'. אגדה זו רואה המחברת כמקור לעימות הרומאנטי שב'מעשה בכלה ושני חתנים'. מתוך כוונה לחשוף את המקור ההרפתקני של המעשייה עוברת המחברת לדיון בסיפור השלישי, 'אגדת ר' משולם', שהגיע אלינו במסגרת אוסף סיפורים, שנשתמר בכתב-יד אשכנזי מן המחצית הראשונה של המאה ה"ז. האגדה נחשפת כאגדת ייסוד אשכנזית, והדיון בה מוביל אל הסיפור הרביעי, 'אגדת ארבעת השבויים', אגדת הייסוד הספרדית, הידועה בעיקר מ'ספר הקבלה' לאברהם אבן דאוד (1160). ההשוואה בין שתי אגדות הייסוד מביאה לחשיפת השוני בעולמן של שתי הקהילות – אשכנז וספרד. מעגל הדיון נסגר בשיבה אל המעשייה 'מעשה בכלה ושני חתנים' והצגתה על רקע האגדות שנדונו.

ייחודו של הספר הוא בראש וראשונה בנסיון להגיע לארבעה תהליכי מיזוג. האחד, בין העברית לידיש. הרבר מתבטא בטקסטים המשמשים מושא למחקר. 'מעשה בכלה ושני חתנים' על שני נוסחיו הגיע אלינו בידיש, ואילו האגדות, שנמנו לעיל, הגיעו אלינו בעברית. השני, בין מסורת שבכתב למסורת שבעל-פה. הטקסטים מימי הביניים, שהגיעו לידינו, הם, כמובן, יצירות כתובות. אולם אלה הם טקסטים, שראשית התגבשותם במסורת שבעל-פה, ולכן חלים עליהם חוקי התהליך הפולקלורי, ורק באמצעותם ניתן לבחון אותם ולהבינם. השלישי, בין פולקלור להיסטוריה. שרה צפתמן קוראת את הטקסטים, שהעיסוק בהם היה בדרך כלל נחלתם של חוקרי העתים, כפולקלוריסטית. מעבר לבחינת חוקי הפואטיקה של הסיפורת העממית, היא יוצאת מתוך הנחה המוקבלת במחקר הפולקלור, כי הסיפור

מבטא את החברה המספרת, ועל אודותיה יכול החוקר ללמוד מתוך הסיפור ולאוו דווקא על אודות הדמויות ההיסטוריות הפועלות בו. הרביעי, בין מסורותיהן הסיפוריות של קהילות ישראל באשכנז וספרד, כפי שהן באות לידי ביטוי באגדות הייסוד של שתיהן.

'מעשה בכלה ושני חתנים' ומקורותיו – 'אגדת נישואי פְּסִיאָה' ו'אגדת ר' משולם'

כדי לעמוד על משמעות אבחנותיה של המחברת, נביא את תמצית הסיפור 'מעשה בכלה ושני חתנים'. הסיפור מספר על רב עשיר ומכובד ועל אשתו, שלהם בת יחידה. הרב מבקש להשיאה לבן אחותו, ואילו האשה – לבן אחיה. המחלוקת מביאה ל'מבחן'. שני הבחורים יוצאים לדרך כשבאמתחתם מאתיים זהובים. מי שישוב מקץ שנה כשהשגיו עולים על הישגי חברו, ישא את הבת לאשה. בעקבות סיבוך עלילתי נגנבת מידי בן האח הסחורה שקנה. הבחור השני שב לעירו לתבוע לעצמו את הכלה, ואילו הראשון (בן האח) מחליט לנסוע למרחקים ללמוד. הוא מגיע לבבל ולומד שם כשהוא מחופש לעני. כאשר התלמידים אינם יודעים לפתור את הקושיות שהרב מציג, הוא פותר אותן בהסתר. לבסוף הוא מתגלה. הרב מושיבו בראש השולחן ומבקש להשיא לו את בתו. הצעיר דוחה את ההצעה, ומגלה לו, שקבע קניין עם אחרת, ועל כן הוא מבקש לשוב לביתו. בדרכו הוא תועה ביער, מגלה עץ תפוחים הגורם לצרעת ועץ תפוחים המרפא את המחלה. הוא מגיע לעיר, שבה הוא מרפא את המלך המצורע, ומגלה לו את קורותיו. מסתבר שעיר מוצאו של הצעיר שייכת לתחום מלכותו של המלך, והוא מעניקה לו כשי על רפואתו. בשובו כשר המלך הוא מתקבל על-ידי בני הקהילה. בטקס החתונה הוא מגלה את זהותו ונושא את הנערה לאשה.

המחברת מצביעה על כך, שהיסודות האתניים הבולטים בסיפור, בהשוואה למעשייה בינלאומית, הם – נוסף לסממנים טקסטואליים משניים יותר – העליונות וההתגלות בתחום התורני ונוכחות היתר של ההורים בעלילה הסיפורית. מכאן היא מגיעה למסקנה, כי המסורת היהודית, שאפשר לראותה כגרעין ראשוני לסיפור, מצוייה ב'אגדת נישואי פְּסִיאָה', המספרת על נישואי פְּסִיאָה בת ר' שפטיה לחסדיה בן ר' חננאל בן-דודה. בשני הסיפורים מתקיים עימות מילולי בין זוג ההורים אודות החתן העתידי, בשניהם מצוייה קירבה משפחתית זהה בין החתן והכלה – היותם בני-דודים. על אף הדמיון הבולט קובעת המחברת בצדק, שאין זה מן ההכרח, כי המעשייה הנדונה שאלה ישירות מתוך 'אגדת נישואי פְּסִיאָה'. ייתכן שלפנינו שאיבה ממסורת פולקלורית חיה, שהיותה מקור גם ליצירתו של אחימעץ. מעבר לדמיון קיימים הבדלים ניכרים בין שני הסיפורים: ב'אגדת נישואי פְּסִיאָה' האב הוא היחיד המעלה מועמד קונקרטי לנישואים, ואילו האם – מצטיירת בשלילה לעומת האם ב'מעשה בכלה ושני חתנים'. ב'אגדת נישואי פְּסִיאָה' מועמדו של האב הוא בן אחי אחיו וב'מעשה בכלה ושני חתנים' הוא בן אחותו, ואילו החתן בפועל הוא בן אחי האם. תוך הסתמכות על אבחנותיו של לוי-שטראוס קובעת צפתמן שנישואי

כְּסִיָּאָה' הם דגם של נישואים אנדוגאמיים, ואילו ב'מעשה בכלה ושני חתנים' אלה נישואים אקסוגאמיים. עניין זה, כמו גם הפיכת הדמויות ההיסטוריות של 'אגדת נישואי כְּסִיָּאָה' (שפטיה, כְּסִיָּאָה, חננאל, חסדיה) לדמויות אנונימיות, ללא ציון של זמן ומקום, מצביעים על שינוי הז'אנר. היינו, מעבר מן האגדה ההיסטורית והחד-אפיודית, בעלת המאפיינים הריאליסטיים, אל המעשייה הפלאית בעלת המורכבות המבנית, המתאפיינת בהפלגה לעולם זר ובהצבת מתחרה רומאנטי כנגד הגיבור. במעשייה 'הכלה ושני חתנים' ניתן להבחין ביסוד הרפתקני, המתבטא בנדודי הגיבור. התגלותו, שהיא פרט במסכת הרפתקאותיו, מתרחשת בבבל. בחלק זה בולט הצביון האתני, המתבטא בסממנם בעלי מטען תרבותי יהודי כמו רב, ישיבה, הלכה, חילוק ועוד. אלה מקשרים את הסיפור ל'אגדת ר' משולם'. שני הסיפורים משרטטים עלילה דומה – גיבור צעיר מתגלגל לישיבה מרוחקת ובה הוא שוהה כשמש נחות. יום אחד מתעוררת סוגיה, שאין לה פותר מבין חכמי המקום והוא פותרה בהסתר. זהותו מתגלה. ראש הישיבה מציע לו לשאת את בתו לאשה, אך הוא דוחה את ההצעה. הגיבור שב למרחב 'שלנו' ונושא כלה מבית. קיים גם דמיון בפרטים ספציפיים. בשני הסיפורים בבל היא המרחב הזר, בשניהם הגיבור כותב את הפתרון בהסתר, דרך חשיפת זהותו זהה, מתקיים ליווי מודגש של אנשי המקום הבאים להיפרד מן הגיבור בצאתו, בשניהם מציעים לו נישואים והוא דוחה אותם על הסף, בשניהם יש קירבת משפחה בין הגיבור לכלתו. בצד הדמיון בין הסיפורים מצביעה המחברת על השוני שביניהם: ב'אגדת ר' משולם' עולות דמויות היסטוריות רבות וידועות, ואילו ב'מעשה בכלה ושני חתנים' הדמויות הן אנונימיות. העיר מגנצה, המופיעה ב'אגדת ר' משולם', הופכת עיר נטולת שם במעשייה הנדונה. 'אגדת ר' משולם' היא בעלת אופי ריאליסטי, ואילו ב'מעשה בכלה ושני חתנים' האופי העל־טבעי מתבטא הן בריפוי הפלאי והן באופן בו משיג הגיבור את עליונותו התורנית – אליהו הנביא הוא המשמש מקור לעליונות זו לעומת 'קבלת אבות' ב'אגדת ר' משולם'. מכאן מגיעה המחברת למסקנה בדבר חילוף הז'אנר – מן האגדה ב'אגדת ר' משולם' אל המעשייה ב'מעשה בכלה ושני חתנים'. חבל שהמחברת אינה מעלה אפשרות לקיום ז'אנר מעורב, דבר האופייני לסיפורים רבים בסיפורת העממית. אף כי 'מעשה בכלה ושני חתנים' הוא בעיקרו מעשייה, מופיעים בו סממנים של אגדת קורדש, שהבולט בהם הוא התגלות אליהו הנביא.

'אגדת ר' משולם' כאגדת ייסוד אשכנזית

ו'אגדת ארבעת השבויים' כאגדת הייסוד הספרדית

לטעמי, החלק המרתק ביותר בספר הוא הדיון בשתי אגדות הייסוד. בדיון ב'אגדת ר' משולם' מראה המחברת, כי המסר והמהות של הטקסט הם בעימות רוחני-דראמאטי בין הגיבור הצעיר לבין הסמכות העליונה בבבל. לא נישואי הגיבור מהווים סיום של אגדה, לא שובו אל נקודת המוצא, כי אם המשכיותו של מרכז התורה החדש הצומח במגנצה. הסיפור מתאר אם כן בכלים פואטיים את היווסדו של מרכז התורה החדש באשכנז ואת צמיחתו במקום מרכז התורה השוקע במזרח.

זהו תהליך כפול-פנים – יצירת זיקה עם המרכז שבמזרח, היינו, התחברות סמלית עם מקור קדום, והינתקות סמוייה ממרכז סמכותי והעמדת המרכז באשכנז כמרכז העומד ברשות עצמו.

בעניין זה מן הראוי היה להזכיר את הסכימה שמציע דב ברנרד ויינריב (1962)¹ לגבי אגדות ראשית של הקהילות היהודיות בפזורה. התיימא החמישית בסכימה שלו, שנבנתה בעקבות השוואת אגדות ראשית שונות, מצביעה על הבאת מסורת או ירושה ממרכז יהודי ותיק יותר כדבר האופייני לכל אגדות ראשית.

שרה צפתמן עומדת על הדמיון שבין 'אגדת ר' משולם' לבין 'אגדת ארבעת השבויים'; אגדת הייסוד הספרדית. שתיהן מבוססות על דגם של שבייה ופדות; בשני הטקסטים הגיבור הוא בתחילה שרוי במעמד נחות וזהותו אינה ידועה וסופו – חשיפה ועלייה לגדולה; בשניהם המהגר הלא-ידוע הופך לראש של מרכז תורה חדש בקהילה יהודית במערב. בשתי האגדות הגיבור נפדה בידי יהודי הקהילה, והוא מוצג בעימות עם סמכות רבנית מקומית. העימות התורני נפתח בקושי שמתגלה בפני הסמכות המקומית לתרץ קושיה; הזר הוא היחיד שיודע את התירוץ והוא זוכה בהכרה מוצהרת בעליונותו על הסמכות המקומית. הוא מייסד מרכז תורה עצמאי במערב, מתחתן עם אשה מבנות המקום ובנו יורש את מקומו אחריו.

בצדק מציינת המחברת, כי העובדה, שר' משה (המייסד הספרדי) ור' משולם הם חלוצי ספרות התשובות במקומותיהם, מדגימה לא רק את התפקיד המקביל שהם מילאו בהתפתחותם ההיסטורית של מרכזי התורה המערביים, אלא גם את מידת ההתאמה בין דרכי החשיבה של המספר העממי באשכנז ובספרד בבחירת דמויות היסטוריות ההולמות את יצירתם הפואטית.

האגדה הספרדית מכתירה את ספרד כמקור העיקרית של בבל, והאגדה האשכנזית מעניקה מקום זה לתפוצה האשכנזית. שתי התפוצות מתמודדות עם אותה בעייתיות תרבותית באותה דרך פואטית, היינו, בשתי התפוצות סיפרו בימי הביניים את אותם הסיפורים בלבוש שונה. גם בעניין זה אפשר היה להסתייע באבחנותיו של ויינריב (ראה לעיל), המצביע על הדמיון הבולט בין אגדות הראשית בקהילות הפזורה השונות ומייחסו לסיטואציה המשותפת להן.

המחברת עוסקת בבעיות חשובות, שלא אוכל להרחיב עליהן את דברי כאן, כגון מוצאן האיטלקי של האגדות, ונשירתו של השבוי הרביעי מן הסיפור הספרדי כביטוי למסורת העממית המבטאת פאטריוטיזם לוקאלי.

מאלף הוא דיונה של המחברת בשוני בין שתי אגדות הייסוד ומשמעותו התרבותית. היא מצביעה על כך, שבאגדה הספרדית מדובר על הגירת השבויים מבאר אל ארצות האיסלם (מצרים, קירואן, ספרד). היינו, בהגירה 'מרחיקה לכת', הכרוכה במעבר מעולם אחד למשנהו, מממלכת אדום למלכות ישמעאל, ואילו הגירתו של ר' משולם מלוקא למגנצה היא מעבר גיאוגרפי בין שתי נקודות באותו

Weinryb Bernard D., 1962, 'The Beginnings of East-European Jewry in Legend and Historiography', *Studies and Essays in Honour of Abraham A. Newman*, Leiden.

תחום תרבותי. באגדה הספרדית המהגרים זרים לחלוטין, לא כן ר' משולם. הברל נוסף בין האגדות הוא מיקומו של העימות וטיבו של היריב. באגדה הספרדית מתעמת המייסד, ר' משה, במרחב 'שלנו', והוא המהגר הזר, ואילו היריב הוא יליד המקום. באגדת ר' משולם המצב הפוך, העימות מתרחש במרחב הזר, בבבל, הגיבור הוא 'שלנו' והיריב הוא הזר מנקודת מבטה של החברה המספרת. מכאן ספרד מטילה את משימת ייסודה על כתפיו של גיבור זר, הבא אליה ממרחבי תרבות אחרת, בעוד שאשכנז נסמכת על גיבור 'משלנו'. מעניינת גם ההשוואה ביחס אל תפקיד הנישואים. באגדה הספרדית נושא משה הגיבור אשה ממשפחה מקומית נכבדה, לגביו אלה נישואים אקסוגאמיים. ר' משולם, לעומת זאת, נושא את 'אחות קרובתו', כלומר יש כאן נישואים אנדוגאמיים, במסגרת משפחת המוצא. מכאן מסקנתה של המחברת, כי אשכנז היא התפוצה הסומכת על כוחותיה הפנימיים והמעמידה במוקד ייסודה לא חכם זר, אלא חכם אשכנזי מובהק. באגדה הספרדית מזוהים הגיבורים בשמותיהם הפרטיים ללא שושלת יוחסין. באגדה האשכנזית מוזכרת לא רק זהותו של אבי הגיבור, ר' קלונימוס, אלא גם שמו ויצירתו של זקנו (הר"ר משה מלכא, שחיבר את הפיוט 'אימת נוראותיך'). מעמד המפתח המוענק לדמות האב זוכה לביטוי במהלך העלילה כולה של האגדה האשכנזית. מן האב ואליז נע מסלול הנדודים של הגיבור. הגיבור נשאל לייחוסו ומוסרו, הוא דוחה את הצעת נשיא בבל לשאת את בתו לאשה בנימוק שאין הוא רוצה 'לעשות בלא רשות אביו'. באגדה הספרדית אין מפרשים את מקור הידע של ר' משה. באגדה האשכנזית מתעמת הגיבור עם יריב עליון, ולא עם יריב נחות כמו באגדה הספרדית, ומקור ידיעתו 'כמו שקיבל מאביו'. כאן מציגה המחברת את המימצא הפואטי של מקור הסמכות באשכנז ב'קבלת אבות', כעולה בקנה אחד עם הידוע ממקורות אחרים על השוני בין תרבויות ספרד ואשכנז בשאלה זו. איפיונה של התרבות האשכנזית היה במשקל הייחודי שהיא מייחסת למנהג אבותיה. בה בלבד הסמכות המחייבת של מנהג אבות אינה נופלת מסמכות ההלכה התלמודית הכתובה. בעולם ההלכה הספרדי לא נודע מקום עצמאי למנהג כקטגוריה הלכתית. ייחודה של אשכנז אינו רק בהישענות על גיבור 'משלנו' ועל 'קבלת אבות', אלא גם בזהותו של היריב הרוחני, עימו מתמודד הגיבור התמודדות תורנית. זהו יריב נעלה – וכאן נעוץ ההבדל בעצם זיקתן של שתי הקהילות אל מרכז התורה הבבלי. האגדה הספרדית אינה מעמתת את גיבורה עם בבל, אלא עם סמכות ספרדית מקומית. ונצחונו פירושה הצהרה בדבר מעמדה של ספרד כשוות ערך מול המרכז הבבלי וכיורשת את מקומו במערב וכל השאלות שהיו שואלים מן הישיבות – ממנו שאלו'. לעומת זאת, האגדה האשכנזית מעמידה גיבור, שאינו שווה ערך לגאון בבבל, אלא עולה וגובר עליו. ספרד רואה את עצמה בשיאה כמרכז תורה חלופי לבבל. ואילו אשכנז – כמרכז תורה עדיף עליה. האגדות חושפות אם כן את גישתן השונה של שתי הקהילות אל בבל השוקעת. ספרד מרכינה ראש כביכול בפני בבל, הולכת בעקבותיה וממשיכה את דרכה ההלכתית. אשכנז, לעומת זאת, קוראת תיגר על בבל, ורואה את עצמה בזכות 'קבלת אבות' זכאית לדרך עצמאית משלה.

בכל דיוניה מגלה המחברת בקיאות בתחום מחקרה ושליטה בשיטות מחקר בפולקלור היהודי והבינלאומי. היא משתמשת בכלים אלה בתבונה ובוהירות ומגיעה לניתוח רגיש ומעמיק של הטקסטים הנדונים. היא מרימה תרומה מרכזית בהראותה, שהמישור הפולקלורי עשוי להצטרף לשלל מישורי התרבות בחשיפת עולמן של קהילות ישראל. כאשר המחברת מסבירה את בחירתה להציג את המחקר לא על-פי העקרון הכרונולוגי, אלא תוך הבאת סיפור התפתחותו, היא קושרת זאת לדרך ההרפתקאות המצפה לחקר הסיפור היהודי בימי הביניים, שבה היא מבקשת לשתף את הקורא. הבטחה זו מתקיימת במלואה. חשיפת דרך ההרפתקאות של מחקר מדעי והתוועדות אל חדוות היצירה והגילוי מצפים לקורא בספרה של שרה צפתמן.